

CHRZEŚCIJAŃSKIE WARTOŚCI POEZJI POLSKIEGO BAROKU

prof. dr hab. Danuta Künstler-Langner

*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
email: lang@umk.pl, <https://orcid.org/0000-0001-6545-7050>*

Streszczenie: Artykuł prezentuje chrześcijańskie wzorce zawarte w poezji polskiego baroku. Autorzy wierszy, epigramatów, poezji emblematycznej i parafraz Biblii koncentrowali się na idei dignitas humana i humanitas Christiana. Nawiązywali do tradycji renesansowej i katolickich dzieł medytacyjnych. Był to okres wielkiego rozwoju polskiej emblematyki i poezji religijnej w duchu potrydenckim. Mikołaj Sęp Szarzyński, Maciej Kazimierz Sarbiewski, Stanisław Herakliusz Lubomirski tworzyli wiersze ukazujące obrazy dobrego chrześcijanina i cnót kardynalnych. Wielką inspiracją dla polskich poetów była niderlandzka emblematyka katolicka, jezuicka tradycja medytacji i Biblia.

Słowa kluczowe: chrześcijaństwo, wartości, poezja, barok.

Polska poezja siedemnastego wieku odwoływała się do europejskiej tradycji humanistycznej oraz topiki biblijnej, chrześcijańskiego piśmiennictwa i wzorców osobowych oraz wartości duchowych. Jej tematyka była zróżnicowana: zrozumienie cierpienia, naśladowanie Chrystusa, walka dwóch Amorów – Bożego i świeckiego, piękno ziemskie i transcendentne, rozmowy z Chrystusem, poszukiwanie domu wiecznego. Poezja ta wyrażała sacrum poprzez wielość gatunków lirycznych, m.in. epigramat, pieśń, tren, poetycką medytację i literacko-ikoniczne emblematy, które od XVI wieku zawładnęły wyobraźnią europejskich poetów¹. Wyrosła w orbicie renesansowego humanizmu, horacjańskich marzeń o człowieku doskonałym, tradycji czarnoleskiej i pochwały boskiego uniwersum, lecz szybko zatoczyła kręgi szersze. Połączyła antyczne umiłowanie człowieka, zasadę godności ludzkiej (*dignitas humana*) z biblijną, a szczególnie nowotestamentową interpretacją jednostki. Poezja ta w swjej warstwie słownej była syntezą renesansowej topiki i eksperymentów konceptystycznych XVII wieku, a w warstwie duchowej - motywów modlitewnych i medytacyjnych. Jej autorzy akcentowali prawo człowieka do godności, wolności i szczęścia, co w epoce nieustających wojen i epidemii dawało nadzieję na przezwyciężenie losu. Tacy poeci, jak: Mikołaj Sęp Szarzyński, Sebastian Grabowiecki, Kasper Twardowski i Maciej Kazimierz Sarbiewski rozwijali

¹ K. Mrowcewicz (opr.), „*Wysoki umysł w dolnych rzeczach zawiklany*”. *Antologia polskiej poezji metafizycznej epoki baroku*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 1993.

swoją twórczość nawiązując do wypracowanych przez piśmiennictwo katolickie wzorców doskonałości, jezuickiej zasady *applicatio sensuum*, duchowości iberyjskiej (św. Teresy z Awili i św. Jana od Krzyża), a także chrześcijańskich wzorców osobowych². Wzorce te zakorzenione były w tradycji średniowiecznej i jej szkołach duchowych, ewoluując w okresie potrydenckim w modele przeznaczone dla szerokiej społeczności wiernych. Omówił je szczegółowo Michał Kuran w odniesieniu do literatury parenetycznej i odzwierciedlały one modele postępowania różnych warstw społecznych omawianej epoki, np. doskonałej żony, uczciwego i pobożnego szlachcica, obrońcy wiary i państwa, doskonałej zakonnicy, zakonnika itp.³. Należy stwierdzić, że wzorce te zakładały ekspresję cnót i wybór dobra w życiu doczesnym, a w piśmiennictwie dobry baroku wyrażały tęsknotę do budowania wspólnoty ludzi idących drogą pokoju i Chrystusa. Karol Górski stwierdził, że w XVII stuleciu zmienia się charakter życia religijnego, a nauka Kościoła przenika do struktury społecznej⁴. Człowiek był zachęcany do przebudowy swojego życia, co odzwierciedlały siedemnastowieczne „drogi życia”, kazania i wizerunki (*specula*). Również te gatunki wpisane były w program duchowego kształtowania człowieka, a poeci dostrzegli możliwości połączenia parenezy z liryczną modlitwą i medytacją. Poezja polskiego baroku, osadzona w Biblii i rozwijająca alegoryczne interpretacje świata, była w szerokim sensie platformą komunikacji społecznej i religijnej. Miała spełniać cele rekreacyjne, ale w swym nurcie religijnym przyczyniała się do odbudowy wartości chrześcijańskich, tak często dyskutowanych w kontekście śmierci jednostki. To właśnie poeci baroku, zarówno europejscy, np. George Herbert, John Donne oraz polscy – Stanisław Herakliusz Lubomirski i Zbigniew Morsztyn – pisali o czasie egzystencji, przemijaniu i *vanitas*. Religijne doświadczanie czasu cechuje większość gatunków poezji omawianej epoki. Poeci dostrzegli płaszczyznę porozumienia z czytelnikiem, akcentując pożądaną postawę prawdziwego mędrca, który potrafi zmierzyć się z architekturą własnego czasu i osiągnąć wieczność⁵. Nie dziwi zatem w tym czasie niezwykła popularność biblijnej Księgi Koheleta, która była cytowana, przekładana i parafrazowana, a pod piórem hetmana Stanisława Herakliusza Lubomirskiego osiągnęła formę barokowej poezji sapiencjalnej.

Poeci nurtu religijnego XVII stulecia traktowali materię staro- i nowotestamentową jako tworzywo transmisji tematów, toposów, inskrypcji oraz wzorców osobowych i materii medytacyjnej. Mikołaj Sęp Szarzyński (1550-1581), poeta wstępującego baroku, chętnie sięgnął do Księgi Hioba, by określić kondycję jednostki

2 Zob. J. Pelc, *Barok – epoka przeciwieństw*, Czytelnik, Warszawa 1993, s. 75-78; M. Hanusiewicz, *Święte i zmysłowe w poezji religijnej polskiego baroku*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 1998, s. 277-280.

3 M. Kuran, *Staropolskie wizerunki – Cechy i klasyfikacja (Zarys problematyki)*, [w:] M. Bernadetta, E. Puchalska-Dąbrowska, A. Jurkowska, *Wzorce osobowe w dawnej literaturze i kulturze polskiej*, Wydawnictwo Prymat, Białystok 2018, s. 13-19.

4 K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Znak, Kraków 1986, s. 224.

5 Zob. M. Szulakiewicz, *Religia i czas*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008, s. 63-65.

niepewnej swojego istnienia i rozpamiętującej codzienne cierpienia. Jego *Sonet II Na one słowa Jopowe: Homo natus...* wyraża boleść człowieka żyjącego na ziemi krótko i niepewnie. Autor zwraca się do Boga z nadzieją, że możliwe jest zrozumienie trudów egzystencji:

Dziwne są Twego miłosierdzia sprawy.
Tym się Cherubim (przepaść zrozumności)
Dziwi zdumiały i stąd pała prawy
Płomień, Serafim, w szczęśliwej miłości.

O święty Panie, daj, niech i my mamy
To, co mieć każesz, i Tobie oddamy!

(*Sonet II Na one słowa Jopowe: Homo natus...*)⁶

W przestrzeni tego utworu wizerunki aniołów przypominają o istniejącym świecie bez trosk i cierpienia. Bohater Sępowsy chciałby zrozumieć swą naturę oraz przezwyciężyć ograniczenia ciała i materii. Dla niego Bóg jest zasadą kosmosu, ładu i harmonii. Takie obrazowanie wpisuje się w staropolską refleksję na temat ludzkiego czasu cierpienia i pojmowania czasu przez chrześcijanina. Poeci baroku często pisali o czasie przyszłym - po śmierci, gdy osiągnięta zostanie możliwość obcowania z Chrystusem i świętymi. Germano Páttaro charakteryzując *kairos* Chrystusa, pisał o Mesjaszu jako „celu historii”, zwracając uwagę na wartość doświadczanego czasu⁷. Dla poetów omawianej epoki czas bardzo często odnosi się do eschatologicznego spełnienia i projektują oni swych bohaterów jako pielgrzymów do domu Stwórcy. Sęp Szarzyński przypatruje się ludzkemu wnętrzu i stara się rozbudzić pragnienie zrozumienia celu życia. W *Sonecie V O nietrwalej miłości rzeczy świata tego* zawiera przesłanie o życiu spełniającym się tylko w obliczu trafnych wyborów. Odrzucając „złoto, scepter, sławę” można zrozumieć prawdziwą wartość „miłości trwałej”. Sęp w swojej interpretacji osoby i godności poszedł dalej niż Pico della Mirandola (*De hominis dignitate*), gdyż jego bohater posiada moc zmiany swojego wnętrza i przezwyciężenia ograniczeń ciała⁸. Cała poezja Sępowa jest przestrzenią dyskusji na temat tego, w jaki sposób człowiek powinien się zmieniać, by osiągnąć szczęście po śmierci. Znajdujemy tu zwroty do Boga miłosiernego, lecz przeważają apele o znalezienie „skarbu nieprzebranego”, mądrości. Szarzyński, parafrazując różne gatunki Biblii, podsuwa odbiorcy własne sugestie wyboru drogi życia i reprezentuje już postawę przyszłej epoki przemian – baroku. Całą jego poezję cechuje napięcie, ból oraz nieharmonijne, gdyż pełne cierpienia, stawanie się człowiekiem nowym – hrześcijaninem świadomym swoich celów i interakcji z otoczeniem. Jadwiga Sokołowska

6 Cyt. według: M. Sęp Szarzyński, *Rytmy albo wiersze polskie oraz cykl erotyków*, oprac. i wstęp Julian Krzyżanowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973, s. 8.

7 G. Páttaro, *Pojmowanie czasu w chrześcijaństwie*, [w:] A. Zajączkowski (opr.), *Czas w kulturze*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988, s. 308-309.

8 J. S. Gruchała, Wstęp, [w:] M. Sęp Szarzyński, *Poezje*, Universitas, Kraków 1997, s. 46-47.

pisząc o napięciach i odkryciu nieskończoności świata i ludzkiego wnętrza w epoce baroku, miała na myśli właśnie nowe wzorce „mędrca” i człowieka nowoczesnego, gdyż chcącego wyrazić swoje prawdziwe aspiracje poznawcze⁹. Takie postawy reprezentuje właśnie bohater poezji Szarzyńskiego, którego nie zadowala codzienność bez refleksji o prawdziwym szczęściu. Dominikanin Antonin z Przemyśla zapoznał poetę z pismami mistyka Ludwika z Grenady, które były popularyzowane w Europie jako kompendia dobrego życia. Jego dzieła, np. *Zwierciadło człowieka chrześcijańskiego*, *Przewodnik grzesznych ludzi*, *Rozmyślenia gorzkiej Męki Pana Jezusa* należały do piśmiennictwa religijnego kształtującego duchowość wiernych, akcentując w dużym zakresie pobożność prywatną i praktyki medytacyjne. Podobną twórczość reprezentował Sebastian Grabowiecki (1543-1607), opat klasztoru cystersów w Bledzewie. W swoich *Rymach duchownych* ukazał liczne wizerunki Boga, który stara się wyjaśnić człowiekowi tajemnice istnienia. Bohater liryczny zwraca się do Stwórcy z pytaniami, zastanawia się dokąd zmierzać i w jaki sposób budować nadzieję. Ta medytacyjna poezja pełna pytań i wątpliwości jest zapewne echem dyskusji na temat ludzkiej wolności i wolnej woli, jaka toczyła się w Kościele w XVI wieku. Grabowiecki podjął ten temat i ukazał Boga jako przewodnika i doradcę człowieka¹⁰. Poeta w dwóch setnikach utworów dokonał analizy wszelkich przeciwności człowieka i jego duchowej niepewności odnoszącej się do poznania sacrum. Jest to liryka o dużej dynamice uczuć i leksyce mieniącej się metaforą kontrastów, np. żaru i lodu. Grabowiecki proponuje rozważania na temat grzechu, łaski Bożej i nadziei na poprawę losu. Nawiązując do Gabriela Fiammy i Biblii, tworzy poezję dla każdego, kto chciałby poprzez medytacje dociekać tajemnicy życia i śmierci. W tym czasie traktaty medytacyjne były dostępne w kręgach wiernych, np. *Exercitia spiritualia* św. Ignacego Loyoli, zalecające „zastosowane zmysłów” i dające możliwość szerokiego oglądu wybranego problemu. Teksty te były oczywiście kontynuacją bogatej literatury medytacyjnej bujnie krzewiącej się w Europie od XI wieku, wśród której *De imitatione Christi* (ok. 1427) Tomasza à Kempis stanowiło zapewne najbardziej znany wzór do refleksji. W potrydenckiej odnowie życia duchowego ponownie znalazło się miejsce na medytacje, które akcentowały osobiste pragnienia chrześcijan w zakresie podążania za głosem Chrystusa¹¹. Uświadamiały one również potrzebę nawiązywania kontaktu z Bogiem i poznawania swojego wnętrza. Grabowiecki był tym poetą, który nie wahał się poruszać kwestii najtrudniejszych, np. strachu przed śmiercią, która może otwierać lub zamykać drzwi do wieczności szczęśliwej. Piotr Urbański zwrócił uwagę na temat łaski w poezji opata bledzewskiego i tony pokutne, które kształtują oba setniki i świadczą o pobożności kapłańskiej, ale również o chęci dzielenia się swoimi myślami z czytelnikiem¹². Gra-

9 J. Sokołowska, *Dwie nieskończoności. Szkice o literaturze barokowej Europy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 108-109.

10 K. Mrowcewicz, Wstęp, [w:] S. Grabowiecki, *Rymy duchowne*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 1996, s. 11-12.

11 Zob. M. Hanusiewicz, *Świat podzielony. O poezji Sebastiana Grabowieckiego*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1994, s. 100-102.

12 P. Urbański, *Natura i łaska w poezji polskiego baroku. Okres potrydencki*, Wydawnictwo Szumacher, Kielce 1996, s. 90-92.

bowiecki jest tym poetą, który zwrócił uwagę na wartość medytacji, zanurzenie się w rozmowie z Bogiem, nieunikanie pytań. W nurt poetów polskich metafizycznych wpisuje się również twórczość Kaspra Twardowskiego (1593-1641), poety należącego do Kongregacji Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny przy kościele jezuitów w Krakowie. W środowisku zakonników *Societatis Jesu* zainteresował się on drogą ćwiczeń duchowych Ignacego Loyoli i wykorzystywał tematy medytacji chrześcijańskich w *Pochodni Miłości Bożej* (1628)¹³. Dzieło to zajmuje w literaturze staropolskiej miejsce szczególne, ponieważ symbolizuje dawną kulturę medytacji. Poeta stworzył poemat o fundamentach życia, panowaniu nad emocjami i drodze do Boga. Mistrzem bohatera utworu jest Anioł i to on uczy zasad oraz oceny życia. Twardowski znał pisma św. Teresy z Awili, Ludwika z Grenady i interesował się piśmiennictwem religijnym. Proponowane wzorce medytacyjne potrafił przenieść do przestrzeni *Pochodni Miłości Bożej*. Jego bohater próbujący ocenić wartości życia spotyka się z Matką Miłości, a aniołowie utwierdzają go w przekonaniu, że światem kieruje boski porządek:

Na złotych skrzydłach święci Cherubowie
 przelatują się i Serafinowie.
 Muzyka świętych na przemiany brzmiała,
 a Matka Boska sama takt dawała.
 Pieści się z swoją nadobną Dzieciną¹⁴.

Wizja kosmosu Twardowskiego wskazuje na uporządkowaną przestrzeń, w której Matka Boska uświadamia człowiekowi wartość życia i ofiary Chrystusa. Bohater medytacji ma zrozumieć boską przyczynowość, a wydarzenia swojego życia interpretować w kontekście możliwości zbawienia. Towarzyszą mu cierpienia i „ogień serca”: „ciało się złękło, a dusza zemdląła” (Pieśń czwarta). W wyniku tych obrazowych i pełnych emocji medytacji rodzi się nowy człowiek, który rozumie swoją wartość w boskim planie zbawienia. Jest zatem to poezja, w której *humanitas christiana* oznacza prawdziwą więź z Bogiem, a człowiek świadomy swojej godności pragnie włączyć się w jego dzieło. Twardowski podtrzymuje w całym poemacie więź z odbiorcą. Poprzez frazy, np.: „słuchaj mię”, „pojrzy po niebie”, „gdybyś chciał słuchać mej porady”, stara się zachęcić czytelnika do podążania drogą lekcji duchowych. Podtrzymuje „ogień Bożej Miłości” w wyobraźni medytującego, odwołując się do leksyki wichru, wiatru, płomieni i barwy słońca. Dzięki takim poematom, jak *Pochodnia Miłości Bożej*, w okresie baroku pojawia się wzorec człowieka kontemplującego życie i ofiarę Zbawiciela, ale również prawdę, sprawiedliwość i śmierć w kontekście eschatologii chrześcijańskiej. Poeci tego okresu podejmowali tę tematykę bardzo często, m.in. Stanisław Herakliusz Lubomirski, Daniel Naborowski i Wojciech Stanisław Chrościński.

Maciej Kazimierz Sarbiewski (1595-1640), poeta wielkiego talentu i sławy, uhonorowany laurem poetyckim przez papieża Urbana VIII – to zapewne najbardziej znany w Europie, po Janie Kochanowskim, polski mistrz słowa. Parafrazowali go

13 K. Mrowcewicz, Wstęp, [w:] K. Twardowski, *Pochodnia Miłości Bożej z pięcią strzał ognistych*, Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 1995, s. 5-7.

14 Cyt. według: *ibid.*, s. 48-49.

i cytowali tacy poeci, jak: Thomas Gibbons, William Margetson Heald, John Bowring i William Crosse¹⁵. Jako twórca neolaciński należał do siedemnastowiecznej europejskiej elity intelektualnej. Jego dogłębna znajomość antyku grecko-rzymskiego i hebrajskiego oraz filozofii klasycznej zaowocowała łacińskimi lirykami o wymowie chrześcijańskiej. Jego liryki są poświęcone Matce Boskiej i świętym (np. św. Elżbiecie Aragońskiej), postaciom historycznym; rozwijają motywy *Pieśni nad pieśniami*. Wskazują na cnotę (*virtus*), godność, współczucie, miłość chrześcijańską i wartości ogólnoludzkie. W pieśni *Bogurodzica* (IV, 24) poeta zawarł własną wizję hymnu bojowego Polaków, komentując swój zamysł: „Polacy śpiewali go chórem, rozwinawszy szyki przed bitwą. Mówi o tym Piotr Skarga, niegdyś teolog Zygmunta III, króla polskiego w żywocie św. Wojciecha; autor przełożył tę pieśń na łacinę”:

O Święta, pieniem sławiona wesołem,
Że z Ciebie zrodzon Syn Boga jedyny,
Szczęśliwa Matko i Dziewico społem,
Wolna od winy.
Swe Dziecię, pełne wiośnianej pogody,
Skłoń ku nam, dobra Matko, z wdzięcznych dłoni
Skłoń Dziecię, które od zguby narody
Krwia swą obroni.

Skoro nam łaski wybiła godzina,
Słysz korne prośby, o Panno bez plamy,
Ziść serca śluby! Społem Twego Syna
O to błagamy. [...] ¹⁶.

Licząca szesnaście zwrotek pieśń napisana w języku łacińskim jest pochwałą matki Boskiej ochraniającej ludzi prawych i ufających Bogu. Należy do arcydzieł poezji baroku. Jej kunsztowna konstrukcja i bogata leksyka zaświadcza o kunszcie autora. W sztuce polskiej XVII wieku (malarstwo, rzeźba, witraż) Maryja pojawia się w wielu wyobrażeniach, np. jako Matka Chrystusa, Matka Boska w płaszczu opiekuńczym, Różańcowa, Szkaplerzna, Łaskawa, Pocieszenia. Jej wizerunki w sztukach wizualnych uobecniały cechy Matki Boskiej, która stała się orędowniczką jednostek i całego kraju. Była też opiekunką zgromadzeń zakonnych i jako Mater Misericordiae zachęcała do posługi ubogim¹⁷.

Sarbiewski jako poeta i kaznodzieja starał się połączyć zainteresowania literackie i dyspozycje parenetyczne. Jego poezja wyrastająca z tradycji języka łacińskiego i kultury Rzymu obfituje we wzorce antyczne – dobrego mędrca,

15 K. Fordoński, P. Urbański, *Casimir Britannicus. English Translations, Paraphrases and Emulations of the Poetry of Maciej Kazimierz Sarbiewski*, Modern Humanities Research Association, London 2010, s. 135-200.

16 Cyt. według: M. Kazimierz Sarbiewski, *Liryki oraz „Droga rzymska” i fragment „Lechiady”*, przeł. T. Karyłowski, oprac. M. Korolko, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1980, s. 379.

17 O ikonografii maryjnej zob.: K. S. Moisan, B. Szafraniec, *Maryja orędowniczka wiernych*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1987, s. 19; 140-141.

wodza i obywatela, ale również ideały chrześcijańskiego życia Sarmaty epoki baroku. Bohater utworu lirycznego pt. *Sławne zwycięstwo Polaków nad Osmanem, sultanem tureckim, odniesione w bitwie stoczonej pod Chocimiem 3 września Roku Pańskiego 1621* (IV, 4) to dzielny Polak, obrońca *antemurale christianitas*, gotowy oddać swoje życie za wolność ojczyzny. Sarbiewski idzie śladem Kochanowskiego i akcentuje temat władcy i narodu, składając hołd Polakom i ich męstwu. W utworze *Do rycerstwa polskiego* (IV, 16) odnosi się do przeszłości Rzeczypospolitej, dzielności Chrobrego i idei budowania mocnego państwa o chrześcijańskim rodowodzie. Jako kaznodzieja Władysława IV sławi swojego króla utworami panegirycznymi (np. *Do wolności*, IV 38), mając świadomość jego działań militarnych, motywowanych troską o zapewnienie Polsce suwerenności. Dużą część spuścizny lirycznej Sarbiewskiego stanowią jednak utwory religijne, wskazujące na opiekuna narodu polskiego – Chrystusa, mogącego zapewnić rozwiązanie najtrudniejszych problemów. Epoda 5 pt. *Poeta pada u stóp Chrystusa umierającego na krzyżu* to wyznanie pełne refleksji na temat cierpienia i próba oddania się Jezusowi w chwilach niepewności. Chrześcijański Horacy, gdyż tak nazywano mistrza z Sarbiewa, propagował kult wiedzy i wiary. Był przekonany, że olbrzymia wówczas Rzeczpospolita odeprze dziejowe burze (wojny z Rosją, Turcją, Tatarami), zachowując na zawsze swoje tereny. Sarbiewski, podobnie jak Kochanowski, miał nadzieję na zmianę postaw człowieka na skutek osobistego cierpienia i wojennej traumy¹⁸.

Analizując siedemnastowieczne wzorce osobowe kształtowane przez poetów, kaznodziejów, oraz autorów kronik i piśmiennictwa religijnego, można stwierdzić, że wiele z nich podkreślało wartość prawdy, zaangażowania się dla innych, a szczególnie w obronie wolności – narodu i wiary. Poeci często przekraczali tematycznie linię życia i akcentowali wpływ czasu, kierując uwagę odbiorcy w stronę śmierci. Nawet ci poeci, których uważano za admiratorów życia, wplatali do swoich tomów utwory wanitatywne. Refleksja na temat płynności czasu była stałym tematem polskiej i europejskiej poezji XVII wieku¹⁹. Hieronim Morsztyn (1581-1622) w cyklu lirycznym *Światowa rozkosz* (1606) wprowadza na scenę dwanaście postaci żeńskich symbolizujących aktywność człowieka, m.in.: Asystencyję, Muzykę, Krotochwilę, Grę, Przejazdkę i Uciechę. Panny tego poetyckiego orszaku odzwierciedlają życie ludzkie we wszystkich okresach, a zwieńczeniem utworu jest wiersz *Vanitas vanitatum et omnia vanitas*, rozwijający myśl Koheleta o marnościach egzystencji. Właśnie to zakończenie tak mocno skontrastowane z wypowiedziami alegorycznych bohatererek cyklu świadczy o atrakcyjnej wówczas biblijnej myśli sapiencjalnej. Hieronim z Raciborska Morsztyn studiował w szkole jezuickiej w Braniewie. Bliska mu była lektura Biblii i ideały Towarzystwa Jezusowego. W utworze *Vanitas vanitatum...* poeta zawarł dopełnienie wypowiedzi bohatererek:

18 E. Buszewicz, *Sarmacki Horacy i jego liryka*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2006, s. 120-122.

19 To zagadnienie omawiam w książce: D. Künstler-Langner, *Idea vanitas, jej tematy i toposy w poezji polskiego baroku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1993, s. 75-91.

Oj, nie masz ci na świecie nic zradnym trwałego,
wszelka rzecz bywszy, ginie, śmierć koniec wszystkiego.
Więc i czas odmienności tysiąc z sobą rodzi,
z których tysiąc frasunków na człeka przychodzi.

[...]

Mądrość jest nad wszystkimi zgoła mądrościami,
pomnieć na nieuchronną pogonią za nami
śmierci nieubłaganej, która swe wyroki
miecie na wszystek naród ludzki bez odwłoki²⁰.

To wanitatywne zakończenie cyklu wierszy chwaleńcych życie stanowi typowe dla epoki zainteresowanie tematami sacrum i transcendencji. Autor pisywał również utwory panegiryczne i okolicznościowe, a jego żałobna muza czerpała topikę z Biblii i piśmiennictwa chrześcijańskiego. Podobnie jak inni poeci okresu nawiązywał on do Koheletowej wizji świata poznawanego w cierpieniach i z nadzieją odkrycia jego duchowego dopełnienia. Maria Rowińska-Szczepaniak, monografistka twórczości Hieronima Morsztyna, stwierdziła, że poeta w mistrzowski sposób analizuje czas służący zbawieniu, podpowiadając człowiekowi, co jest najważniejsze i nieuchronne²¹. Wyłania się zatem z tej twórczości wzorzec człowieka – mędrca, z którego korzystali tak często pisarze rzymscy, np. Seneka. Wzorzec ten w poezji barokowej bywa często chrystianizowany i tak jest w wypadku twórczości Hieronima z Raciborska. Znajomość Księgi Koheleta pobudzała retrospekcję na temat upływu czasu i pobudzała wyobraźnię artystów tworzących dzieła z motywami *vanitas*.

Gatunkiem literackim szczególnie zakorzenionym w Biblii i piśmiennictwie mądrościowym był siedemnastowieczny emblemat, odnoszący się do swoich renesansowych korzeni (Andrei Alciatiusa) oraz ksiąg Starego i Nowego Testamentu, np. *Księgi Hioba*, *Pieśni nad pieśniami* i *Psalmsów*. Emblema to pojemna forma parawizualna złożona z obrazu (ikon), motta (inskrypcja) i wiersza (subskrypcja). Emblematy sprzyjały refleksji filozoficznej na temat mądrości, prawdy i wartości życia, a ich biblijna materia sytuowała je w nurcie poezji medytacyjnej. Pisywano emblematy o Amoże Bożym i świeckim, rywalizujących o ludzką duszę. W starciu z Kupidydem Amor Sacer okazywał się niezrównanym zwycięzcą, który kierował Duszę ku sacrum. Polskie kolekcje emblematyczne siedemnastego wieku były często kompilacjami i parafrazami dzieł niderlandzkich lub francuskich. Pisywali je: Otto van Veen, *Amoris Divini emblemata...* (Antverpiae, 1615), Herman Hugo, *Pia desideria...* (Antverpiae, 1624), Kapucyn Ludwik z Lowanium, *Les Emblèmes d'Amour Divin et Humain ensemble*, (Paryż, 1631). Były to głównie druki jezuickie propagujące nowy typ wypowiedzi poetycko-religijnej, służącej skupieniu na tematach religijnych. Jezuici z Akademii Wileńskiej oraz pedagodzy z kolegów na

20 Cyt. według: H. Morsztyn, *Światowa rozkosz z ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych panien*, wyd. i oprac. A. Karpiński, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 1995, s. 41.

21 M. Rowińska-Szczepaniak, *Hieronima Morsztyna doświadczenie wartości*, Drukmasz, Opole 1992, s. 72-73.

terenie polsko-litewskiej Rzeczypospolitej (m.in.: Braniewo, Kalisz, Pułtusk, Poznań, Łuck, Kamieniec Podolski) włączyli sztukę emblematyczną w swój program nauczania w zakresie retoryki i życia artystycznego. Emblematyka oraz heraldyka pełniła również ważną funkcję w kreowanych utworach panegirycznych²². Polska recepcja tego gatunku to głównie druga połowa siedemnastego wieku, gdy tacy twórcy, jak: Marcin Hińcza, Jan Adrian Wieszczycki, Zbigniew Morsztyn, Aleksander Teodor Lacki i Stanisław Herakliusz Lubomirski, pisywali wiersze o wartościach ludzkiego życia w epoce wojen i napięć religijnych. Marcin Hińcza jest autorem emblematycznego zbioru pt. *Chwała z Krzyża, której sobie i nam nabył Jezus ukrzyżowany* (1641), nawiązującej do utworu *Regia via Crucis* Benedykta van Haften (1635). Jan Adrian Wieszczycki napisał *Ogród rozkoszy Miłości Bożej* (1650), a jezuita Mikołaj Mieleszko (1607-1667), wykładowca w sandomierskim Collegium Gostomianum, wydał *Emblemata* będące parafrazami *Pia desideria* Hermana Hugona i *Le coer devot* Étienne'a Luzvica. Mieleszko rozwija jezuickie wzory medytacyjne, kultuwyje *eloquentia sacra*, propaguje właściwe postawy etyczne²³. Autor popularyzuje metody nauczania Towarzystwa Jezusowego i w swoich symboliczno-emblematycznych wierszach często rozwija w mottach i subskrypcjach tematykę starotestamentowych *Psalmów* oraz *Pieśni nad pieśniami*.

Mikołaj Mieleszko, parafrazując Hermana Hugona, tworzył emblematy będące rodzajem przewodnika po drodze życia. Znajdujemy w nich wiele wskazówek dotyczących życia po śmierci i proponowanych sposobów duchowej kontemplacji kresu. W cyklu wierszy emblematycznych pt. *Nabożne westchnienia Duszy poczynającej, postępującej, doskonałej służącej* (1657) autor odwołuje się do *Psalmów* i ukazuje swojego bohatera jako człowieka zagubionego w labiryncie życia. W emblemacie – *Obraz II Księgi wtórej pielgrzym* ma nadzieję na poznanie dróg do Zbawcy:

motto: Dusza, do wiecznej ojczyzny pielgrzymując, prosi Boga, aby jej chciał być przewodnikiem.

„Daj, Boże, aby były sprawowane drogi moje ku przestrzeganiu sprawiedliwości Twoich”, Psalm 118, versus 5.

[na rycinie widzimy pielgrzyma z laską stąpającego ostrożnie po labiryncie wykutym pod stopami]

subskrypcja:

Zaczęłam drogę do miłej ojczyzny,
Gdzie w dobra wszelkie kraj obficie żyzny,
Lecz mię to barzo frasuje w tej drodze,
Że ścieżki widzę powikłane srodze.

22 P. Buchwald-Pelcowa, J. Pelc, *Rola jezuitów w kształtowaniu się związków emblematyki polskiej z emblematyką niderlandzką*, „Barok, Historia – Literatura – Sztuka” 2003, nr 20, s. 10-12.

23 R. Grześkowiak, J. Niedźwiedź, Wstęp, [w:] M. Mieleszko, *Emblematy*, wstęp. i oprac. iidem, Neriton, Warszawa 2010, s. 7-11.

Pewniem, gościńca chybiwszy bitego,
Do labiryntu trafiła krętego,
W którym podobno przyjdzie wszystko stracić,
A błędu bodaj nie gardłem przypłacić.

[...]

Ty użyż światła z wysokości, Boże,
To mi, bym kresu doszła, niech pomoże.
Spuść sznur, którego mocno się trzymając,
I między wielą dróg pójdę, igrając²⁴.

Ksiądz Mieleszko świadomy roli tradycji retorycznej i oddziaływania Biblii (wykładał również poetykę w Winnicy na Podolu), pisał swoje utwory z wielką troską o warstwę symboliczną i ukształtowanie leksykalne. Jego poezja miała przemawiać do serca chrześcijanina i uczyć kształtowania postaw wiary w najtrudniejszych momentach polskiej historii²⁵. Mieleszko przeżywał cierpienie w okresie najazdu szwedzkiego i moskiewskiego (1655-1656). Sam często przebywał w ukryciu. Poeta znany jest również z emblematycznego cyklu kordialnego pt. *Serce poświęcone Kochającemu Jezusowi*. Wszystkie wiersze zaopatrzone są w rycinę, która wizualizuje treść subskrypcji. Na przykład *Obraz XII* to wiersz opisujący Jezusa ukazującego kwiaty cnoty, a *Obraz XX* eksponuje królestwo Jezusa dla najwerniejszych. Kompozycje obrazowo-słowne Mieleszki pisane w duchu humanizmu chrześcijańskiego, zabarwione motywiką wanitatywną, doskonale wpisują się w pobożność epoki baroku. Obrazowość medytacji i refleksja nad drogą życia była zespolona z modlitwą i lekturą Biblii. Parawizualność epoki staropolskiej owocowała tekstami połączonymi z obrazami²⁶.

Poetą, który wszechstronnie wpisał się w barokową literaturę polską, jest marszałek wielki koronny – Stanisław Herakliusz Lubomirski (1642-1702), nazywany Polskim Salomonem. To wybitna postać sceny politycznej siedemnastego wieku - poseł na sejm, polityk, autor dzieł politycznych i filozoficznych. Był mecenasem sztuki, ufundował klasztor bernardynów na Czerniakowie, oddawał się medytacjom w swojej pustelni w Ujazdowie. Niezwykle bogata twórczość marszałka w języku łacińskim i polskim uwzględnia wiele gatunków oraz tematów antycznych i biblijnych.

Talent poety i filozofa ujawnił Stanisław Herakliusz Lubomirski w swoim cyklu medytacyjnym *Adverbia moralia* (1688). Są to emblematy z obrazami – przypowieści i elogia, łączące tematykę neostoicką i chrześcijańską, z akcentem na potęgę rozumu i wiary. Adverbia miały uświadamiać odbiorcy tekstu jednostkową odpowiedzialność za własne wybory – dobra lub zła. Dlatego prezentują cnoty, egzemplifikują postawy, zachęcają do wytrwania w dobrych postanowieniach. To jeden z najciekawszych polskich, tak bardzo nacechowanych przestrogi, lirycznych cykli

24 Cyt. według: *ibid.*, s. 111.

25 K. Górski, *Zarys dziejów katolicyzmu polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008, s. 272-273.

26 Zob. *Helikon sarmacki. Wątki i tematy polskiej poezji barokowej*, wstęp i oprac. M. Malicki, A. Vincenz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.

słowno-obrazowych w drugiej połowie siedemnastego wieku. Polski Salomon proponuje władzę nad umysłem, „unikanie srogości”, codzienną postawę mędrca oraz podporządkowanie się miłości Boga. *Adverbium XI PROPTER: Hojność i szczodrobliwość chwali. Dobroczynności dystynkcyją czyni, a niewdzięczność potępia:*

Najszlachetniejsza Cnota,
 Wspaniałego umysłu
 Żona najpiękniejsza,
 Ogród pospolitego uweselenia,
 Zwierciadło
 Niebieską jaśniejące Dobroczynnością
 I łask promienie
 Objające na niziny,
 Wolna cnota
 I wolnego umysłu godna,
 Stąd hojność nazwana,
 Że
 Nieprzymuszona ani nie niewolona,
 Ani interesantna, ani wymierziona,
 Ale od siebie samej pochodząca. [...] ²⁷.

Refleksyjne elogia mają wymowę pouczającą i były tworzone z myślą o procesie kształtowania wnętrza człowieka doskonałego w duchu humanizmu chrześcijańskiego. Obszerna twórczość religijna marszałka obejmuje również dzieło pasyjne - *Poezje postu świętego, Decymkę myśli świętych* i polsko-łaciński katechizm pt. *Teomuza*, napisany w formie 74 epigramatów polskich i łacińskich. Poeta reprezentuje naukę Kościoła, akcentując aktywność chrześcijanina oraz jego potrzebę odnalezienia się we wspólnocie ludzi dobra. Lubomirski jest autorem poetyckiej parafrazy *Księgi Koheleta* pt. *Eklezjastes* oraz poematu *Tobiasz wyzwolony*. Jego filozoficzne i religijne dzieła wyrażają ducha epoki i są łącznikiem między renesansową pochwałą godności człowieka a barokową *humanitas Christiana*.

Religijna poezja epoki baroku ukazywała medytującego pielgrzyma, Chrystusowego bojownika, filozofa walczącego z przeciwnościami świata, człowieka poszukującego w trudnej codzienności sensu cierpienia i śmierci. Autorzy szukali inspiracji w Biblii, piśmiennictwie medytacyjnym, dziełach ascetycznych i poezji kręgów klasztornych. Epoka ta, charakteryzowana dramatem Sępowego bohatera „rozdwojonego w sobie”, wniosła nowe spojrzenie na człowieka w przestrzeni sacrum, jego możliwości i oczekiwania.

²⁷ Cyt. według: Stanisław Herakliusz Lubomirski, *Poezje zebrane*, wyd. Adam Karpiński, *Adverbia moralia* oprac. Mieczysław Mejor, t. 1, Semper, Warszawa 1995, s. 214.

Bibliografia

- *Antologia: Helikon sarmacki. Wątki i tematy polskiej poezji barokowej*, wstęp i oprac. Malicki M., Vincenz A., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1989.
- *Antologia: „Wysoki umysł w dolnych rzeczach zawikłany”*. *Antologia polskiej poezji metafizycznej epoki baroku*, wstęp i oprac. Mrowcewicz K., Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 1993.
- Buchwald-Pelcowa P., Pelc J., *Rola jezuitów w kształtowaniu się związków emblematyki polskiej z emblematyką niderlandzką*, „Barok, Historia – Literatura – Sztuka”, nr 20, 2003.
- Buszewicz E., *Sarmacki Horacy i jego liryka*, Księgarnia Akademicka, Kraków 2006.
- *Casimir Britannicus. English Translations, Paraphrases and Emulations of the Poetry of Maciej Kazimierz Sarbiewski*, oprac. Fordoński K., Urbański P., Modern Humanities Research Association, London 2010.
- Górski K., *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Znak, Kraków 1986.
- Górski K., *Zarys dziejów katolicyzmu polskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008.
- Grabowiecki S., *Rymy duchowne*, wstęp i oprac. Mrowcewicz K., Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 1996.
- Gruchała J. S., *Wstęp*, [w:] Sęp Szarzyński M., *Poezje*, wstęp i oprac. idem, Universitas, Kraków 1997.
- Grześkowiak R., Niedźwiedz J., *Wstęp* [w:] Mielezsko M., *Emblematy*, wstęp i oprac. i idem, Neriton, Warszawa 2010.
- Hanusiewicz M., *Świat podzielony. O poezji Sebastiana Grabowieckiego*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1994.
- Hanusiewicz M., *Święte i zmysłowe w poezji religijnej polskiego baroku*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1998.
- Kuran M., *Staropolskie wizerunki – Cechy i klasyfikacja (Zarys problematyki)*, [w:] *Wzorce osobowe w dawnej literaturze i kulturze polskiej*, Puchalska-Dąbrowska B. M., Jurkowska E. A., Wydawnictwo Prymat, Białystok 2018.
- Künstler-Langner D., *Idea vanitas, jej tematy i toposy w poezji polskiego baroku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1993.
- Lubomirski S. H., *Poezje zebrane*, Wyd. Adam Karpiński, *Adverbia moralia* oprac. Mieczysław Mejor, t. 1, Semper, Warszawa 1995.
- Mielezsko M., *Emblematy*, wstęp i oprac. Grześkowiak R., Niedźwiedz J., Neriton, Warszawa 2010.
- Moisan K. S., Beata Szafraniec, *Maryja orędowniczka wiernych*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1987.
- Morsztyn H., *Światowa rozkosz z ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych panien*, wyd. i oprac. Adam Karpiński, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa 1995.

- Pàttaro G., *Pojmowanie czasu w chrześcijaństwie*, [w:] Zajączkowski A. (opr.) *Czas w kulturze*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1988.
- Pelc J., *Barok – epoka przeciwieństw*, Czytelnik, Warszawa 1993.
- Rowińska-Szczepaniak M., *Hieronima Morsztyna doświadczenie wartości*, Drukmasz, Opole 1992.
- Sarbiewski M. K., *Liryki oraz „Droga rzymska” i fragment „Lechiady”*, przeł. Karyłowski T., oprac. Korolko M., Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1980.
- Sokołowska J., *Dwie nieskończoności. Szkice o literaturze barokowej Europy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978.
- Szarzyński Sęp M., *Rytmy abo wiersze polskie oraz cykl erotyków*, oprac. i wstęp Krzyżanowski J., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973.
- Szulakiewicz M., *Religia i czas*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2008.
- Twardowski K., *Pochodnia Miłości Bożej z pięćdziesiątą strzał ognistych*, wstęp i oprac. Mrowcewicz K., Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich PAN, Warszawa 1995.
- Urbański P., *Natura i łaska w poezji polskiego baroku. Okres potrydencki*, Wydawnictwo Szumacher, Kielce 1996.

CHRISTIAN VALUES OF POLISH BAROQUE POETRY

Summary: This article presents Christian patterns contained in the poetry of Polish Baroque. The authors of poems, epigrams, emblem poetry and paraphrases of Bible were focused on idea of dignitas humana and humanitas Christiana. They were referring to Renaissance tradition and Catholic meditation works. It was period of great development of Polish emblematics and religious poetry in the post-Tridentine spirit. Mikołaj Sęp Szarzyński, Maciej Kazimierz Sarbiewski, Stanisław Herakliusz Lubomirski created poems showing images of a good Christian and cardinal Virtues. The great inspiration for Polish poets was Netherlandian Catholic emblematics, Jesuit tradition of meditation and Bible.

Key words: Christianity, values, poetry, baroque.